

Het gebied rond de polder ten tijde van de inundaties

Figuur 10. 'Kaerte van de Vier Ambachten', G. Coeck, 1664. Raadpleegbaar via: www.hetgeheugenvanederland.nl (6 oktober 2012).

Een hoeve in de polder

Bronnen en methodes voor landschaps- en bewoningsgeschiedenis van historische hoeves

Hadewijch Masure, Iason Jongepier, Tim Soens, Reinoud Vermoesen, Ewald Wauters

CASUS: OUD-ARENBERGPOLDER, BEVEREN, 16E-19E EEUW

De landschaps- en bewoningsgeschiedenis van een polderhoeve en haar omgeving achterhalen: hoe begin je eraan? Wij besloten de uitdaging aan te gaan voor de Oud-Arenbergpolder, een polder gelegen op de linkeroever van de Schelde in het Waasland, en de hoeve Oud-Arenberg 111.¹ Met zijn loodrechte infrastructuur van wegen, dijken en waterlopen, en zijn hoeves met grote schuren op een centrale ontginningsas, vormt de Oud-Arenbergpolder een mooi voorbeeld van een zeventiende-eeuwse 'ondernemerspolder', ontstaan door herinpoldering van gebieden die tijdens de Tachtigjarige Oorlog blank kwamen te staan. De oude polderhoeves vormen fascinerende getuigen van de landbouw- en bewoningsgeschiedenis van het gebied. Bovendien leiden plannen voor uitbreiding van de Waaslandhaven alsook voor de realisatie van nieuwe natuur om het verlies aan ecologische waarden door de havenuitbreiding te compenseren wellicht tot een ingrijpende transformatie van het cultuurlandschap in de komende jaren.² Een ideale casus dus om enkele bronnen en methodes voor te stellen die onderzoekers toelaten om op een innovatieve wijze manier het verleden van een historische hoeve te gaan onderzoeken. Centraal in de benadering staat de landschappelijke en historische context, die toelaat gebouwen en bewoners te duiden vanuit hun historische evolutie.

De Oud-Arenbergpolder werd aangelegd tussen 1667 en 1688. Het gebied werd eerder al drooggelegd tussen 1431 en 1478, maar was opnieuw geïndeerd bij de militaire inundaties tijdens het beleg van Antwerpen door de troepen van Alexander Farnese in 1583.³ Bij de inpoldering van 1667-1688

1 Zie over deze regio met name: B. Augustyn, 'Bijdrage tot het ontstaan en de vroegste geschiedenis van de Wase Polders van de oudste tijden tot circa 1400', *Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 80 (1977) 5-136; P. Guns,

Figuur 1. De woning (<https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/17390>, 10 oktober 2012).

Figuur 2. De grote schuur en bijgebouwen (oostgevel) (foto Ewald Wauters).

speelde de familie Arenberg als heren van Beveren een belangrijke rol, zij het in *joint venture* met tal van andere voorname families, zowel uit de onmiddellijke regio als uit Antwerpen en naburige steden.⁴ Op de centrale ontginningsas van deze polder, ter hoogte van Oud-Arenberg 111, staat een negentiende-eeuwse hoeve met een achttiende-eeuwse kern. De hoeve bestaat uit een woonhuis, in zijn huidige vorm laatnegentiende-eeuws, een oudere grote schuur, mogelijk achttiende-eeuws, en een kleine schuur die dateert van 1880.⁵

Om meer te weten te komen over de geschiedenis van deze hoeve en bijgevolg van de polder, gingen we op zoek naar drie soorten bronnen die ons hierbij konden helpen. In wat volgt, lichten we de mogelijkheden toe van het (primitief) kadaster, historische kaarten en staten van goed. Vervolgens kijken we wat deze bronnen ons kunnen vertellen over het historische landschap, grondgebruik, eigendom, bewoning en gebruik van de hoeve en polder die we selecteerden.⁶ Op deze manier willen we geïnteresseerde onderzoekers, heemkundigen, en bewoners enkele mogelijkheden tonen om het onderzoek naar historische hoeves in Vlaanderen een nieuwe impuls te geven. Boerderijonderzoek is in Vlaanderen allesbehalve wijdverbreid. Anders dan in Nederland – dat tot voor kort zelfs een eigen Stichting Historisch Boerderijonderzoek kende – is er in Vlaanderen gedurende de laatste decennia nog maar weinig systematisch onderzoek naar historische hoeves gebeurd. Vernieuwend onderzoek is nochtans mogelijk en ook wenselijk: haast elke dag verdwijnen in Vlaanderen hoeves met een bewoningsgeschiedenis die vaak honderden jaren terug in de tijd voert. Deze evolutie is deels het gevolg van het verminderde economische en sociologische belang van de landbouw in dit deel van Europa. In België daalde de in de landbouw actieve bevolking van 780.000 personen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog (24% van de actieve bevolking) tot amper 80.000 (1,8% van de actieve bevolking) in 2000.⁷ Anderzijds heeft ook de ruimtelijke ordening in Vlaanderen nog steeds heel wat moeite om het deels functieloze agrarische erfgoed te integreren in de toekomstige landschapontwikkeling.

Methodologisch vertrekken we niet zozeer vanuit de individuele site van de historische hoeve, maar trachten we deze te benaderen vanuit haar landschapelijke en menselijke context: we trachten de geschiedenis van de hoeve te verbinden met de geschiedenis van de regio, in dit geval de polder waartoe ze behoort. We plaatsen ons daarbij op het kruispunt van drie onderzoekstradities, die elk op zich al aandacht hebben voor historische hoeves, maar vooral geïntegreerd een belangrijke meerwaarde kunnen bieden. Allereerst gaat het om de *retrogressieve landschapsreconstructie*, waarin vertrekkend van het oudste of primitieve kadaster de bewonings- en landschapsevolutie van een dorp of parochie gereconstrueerd wordt, vaak met de expliciete bedoeling om uiteindelijk de oudste, middeleeuwse, ontginning van het gebied in kaart te brengen. Deze methode vond haar oorsprong in Duitsland in de eerste helft van de twintigste eeuw, waar ze als *Genetische Siedlungsforschung* bekend staat, en werd vanaf de jaren 1950 ook in onze streken populair, door het werk van historisch geografen als Adriaan Verhulst.⁸ Vervolgens werd ook vanuit de architectuurgeschiedenis aandacht besteed aan historische boerderijbouw, waarbij vooral getracht werd regionale typologieën van boerderijen op te stellen en zodoende hun ruimtelijke compositie te linken aan streek-eigen kenmerken van de landbouw. De meest recente vlakdekkende typologie voor Vlaanderen, van de hand van Clement Trefois, is echter reeds meer dan vijftig jaar oud, en dus reeds behoorlijk gedateerd.⁹ Ten slotte vinden we ook inspiratie in de agrarische geschiedenis, waar hoeves benaderd worden vanuit de ontwikkeling van de landbouwpraktijk en de sociale verhoudingen in de landbouw. De recente monografie van Thijs Lambrecht die aan de hand van het handboek

Historische evolutie van het polderlandschap langs de linker Scheldeoever. Heruitgave editie 1973 (Borgerhout 2008); M. Mijls, 'De landschapsgeschiedenis van de scheldepolders ten noorden van Antwerpen: bijdrage tot de historische geografie van de scheldepolders', Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies, 42 (1973) 39-124; J.-P. Van Roeyen en P. Crombé, 'Archeologisch en paleo-landschappelijk onderzoek in het kader van het Verrebroekdokproject (Beveren, O.-VL.). Synthese van de onderzoeksresultaten', Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas, 106 (2003) 423-467; R. Van Gerven, De Scheldepolders van de Linkeroever (Land van Waas en Land van Beveren): bijdrage tot de geschiedenis van natuur, land, volk (Beveren 1977).

- 2 <http://mow-vlaanderen.be/sph/antwerpen/docs/2012-06-04-folder.pdf> (16 oktober 2012).
- 3 Van Gerven, De Scheldepolders van de Linkeroever, 305-315.
- 4 J. Roegiers e.a. (red.), Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland (Leuven 2002).
- 5 <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/17390> (10 oktober 2012).
- 6 Uiteraard kunnen ook het actuele landschap en de huidige hoeve een (belangrijke) informatiebron vormen, maar dit wordt binnen de strekking van dit artikel, waarin historisch bronnenmateriaal centraal staat, terzijde gelaten.
- 7 Y. Segers en L. Van Molle (red.), Leven van het land. Boeren in België, 1750-2000 (Leuven 2004).
- 8 A. Verhulst, Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest (Turnhout 1995).
- 9 V. Goedseels, L. Vanhaute en A. Hardy, Hoeven op land gebouwd: een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen (Leuven 1978); C.V. Trefois, Ontwikkelingsgeschiedenis van de landelijke architectuur (Sint-Niklaas 1978, heruitgave 1950). Meer up-to-date maar voor Nederland is: P.J. Van Cruyningen, Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw: schone welbetimmerde hofsteden (Utrecht 2002).

van een grote pachtboer in het dorp Markegem bij Tielt, een fascinerend inzicht in het agrarische leven van het midden van de achttiende eeuw biedt, is hiervan een uitstekend voorbeeld.¹⁰ Zonder daarom meteen een wetenschappelijke totaalstudie van een bepaalde landbouwregio aan te vatten, kan men als lokale onderzoeker mits een vakkundige combinatie van historische kaarten, staten van goed en het primitief kadaster, al een verfrissende kijk op een historische hoeve in haar landschappelijke en menselijke context bieden.

- 10 T. Lambrecht, Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw (Gent 2002).

BRONNEN EN METHODOLOGIE

Primitief kadaster

Basisdocumenten

Een eerste bron die in aanmerking komt voor de lokale landschaps- en bewoningsgeschiedenis, is het kadaster. In dit document wordt voor een bepaalde regio per perceel elk onroerend eigendom genoteerd. Dit betreft dus zowel de percelen (bijvoorbeeld landbouwgrond of weilanden) als de bebouwde eigendommen (zoals huizen, molens en herbergen). De centrale overheid, eerst van Frankrijk, dan het Koninkrijk der Nederlanden en later België en Nederland, hield dit bij vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw. Het kadaster bestaat uit kaarten, tafels en leggers. Het bevat alle informatie die van belang is voor het bepalen van belasting op onroerende goederen: eigenaar, grootte, opbrengst, enzovoort. Het primitief kadaster vormt de eerste uitgave. Vanaf 1807 werden alle percelen opgemeten en gekarteerd, een werk dat pas in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw werd afgerond.¹¹ De gegevens omtrent eigenaars en kadastraal inkomen werden in bijbehorende aanwijzende tafels en kadastrale leggers opgenomen.¹² Deze documenten vormden de basis voor het modern kadaster.

- 11 In eerste instantie als "primitieve plans" die later door P.C. Popp gecommmercialiseerd werden.
- 12 N. Bracke, Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945) (Gent 2000) 234.

In de oorspronkelijke aanwijzende tafel ('208') werden alle gegevens perceelsgewijs genoteerd. De onderstaande tabel geeft een overzicht van alle gegevens ('velden') binnen dit document:

1. Polder, gehucht, plaatselijke benaming	10. Inhoudsgrootte perceel/bebouwing
2. N° kadastraal plan	11. Voorlopige klassering
3. Familiennaam(namen) eigenaar(s)	12. Aanwijzing (dijk)lasten
4. Voornaam(namen) eigenaar(s)	13. Klassering eigendommen per grootte
5. Beroep(en) eigenaar(s)	14. Toepassing tarief op klassering
6. Domicilie(s) eigenaar(s) (woonplaats)	15. Kadastraal inkomen op onbebouwde eigendommen
7. Artikel alfabetische lijst	16. Bedrag aftrek (polder)lasten
8. Soort eigendommen (grondgebruik)	17. Belastbaar inkomen van ieder perceel
9. Volgnummer gebouwde eigendommen	18. Verwijzing naar latere mutaties

Tabel 1. Velden aanwijzende tafel primitief kadaster (Archief van het kadaster Gent (verder AKG), aanwijzende tafels (208) van Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830).

De eerste velden spreken voor zich. In veld 13 werden per klasse de totale oppervlakte binnen het eigendom vermeld. Klasse 1 verwijst naar een hoog geclassificeerd eigendom, klasse 5 naar een laag. Voor sommige soorten grondgebruik werden minder dan vijf klassen toegepast. Vervolgens werd het tarief (per oppervlakte en naar verschillende klassen) op deze verschillende oppervlakten per klasse van onbebouwde eigendommen toegepast (veld 14). Deze bedragen werden opgeteld tot het kadastraal inkomen op de onbebouwde eigendommen (veld 15), waarna de (polder-)lasten werden afgetrokken (veld 16) en er uiteindelijk een belastbaar inkomen werd bekomen (veld 17). Voor bebouwde eigendommen was het iets eenvoudiger. In veld 13 werd per bebouwd eigendom een klasse toegekend, en dit werd rechtstreeks omgevormd tot een

belastbaar inkomen dat (indien van toepassing) in veld 17 opgenomen werd. De verschillende tarieven per klasse werden overigens aan het begin van elke bundel opgesomd.

In de kadastrale leggers ('212') werden de bezittingen vervolgens per eigenaar opgeteld en werden mutaties (verkoop, aankoop, vererving, verbouwing, enzovoort) bijgehouden. Van de eigenaars werden naam, beroep en woonplaats opgenomen, van de percelen de ligging en kadastraal nummer, aard, oppervlakte, kadastrale klasse en kadastraal inkomen.¹³ De belangrijkste delen van het kadaster (kaarten, leggers en tafels) worden per provincie bijgehouden in het Archief van het Kadaster in de hoofdplaats van de provincie.¹⁴

Documenten van de kadastrering en de schatting

Uiteraard ging aan het opstellen van bovenstaande documenten een uitgebreide voorbereidingsfase vooraf. Het belastbaar inkomen kon immers niet zomaar bepaald worden.¹⁵ Ook van deze fase zijn diverse documenten bewaard gebleven, al moet gezegd worden dat het praktisch onmogelijk is om voor een willekeurige deelgemeente een volledig dossier terug te vinden. In principe zijn voor de deelgemeenten in de provincie Oost-Vlaanderen in het Archief van het Kadaster te Gent een twaalfstal documenten bewaard gebleven.¹⁶ Helaas zijn voor de deelgemeenten waarbinnen de Oud-Arenbergpolder viel (Kallo, Kieldrecht, Verrebroek) amper documenten bewaard. Voor Kallo en Kieldrecht vinden we de grensafbakening (document 1) nog terug, voor Verrebroek is geen enkel document bewaard. Voor andere deelgemeenten is de bronnensituatie echter gunstiger.¹⁷ Gelukkig is er voor Oost-Vlaanderen echter nog een tweede set documenten bewaard gebleven in het Rijksarchief Beveren. Deze set bestaat (indien volledig) uit dubbels van de grensafbakening (document 1), aanwijzende tafels (document 4) en een 'staat van classificering' (document 6), aangevuld met een verzameling per soort bebouwing, de *matrice-minute* (een alfabetische lijst van eigenaars) en een aanvullend schattingsdossier. Dit aanvullende dossier bestond uit een zestiental documenten (die zelden allemaal bewaard zijn) waarvan, in het geval van deze *case study*, de belangrijkste de bijgevoegde pachtcontracten (document 5), dubbels van bovengenoemde documenten 1, 5 (of het later gebruikte document 5bis), 8 en 11 en P.V.'s van reclamaties zijn. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de nog bewaarde gegevens voor alle deelgemeenten van Beveren.

DEELGEMEENTE:	BEVEREN	DOEL	HAASDONK	KALLO*	KIELDRECHT*	MELSELE	VERREBROEK*	Vrasene
Archief van het Kadaster (Gent)**								
Document 1	Dossier 1817	1817	1821	1817	1817	Dossier 1817		1823
Document 2 3/5/7-12	363-365	402-403	483-484	520-521	528-529	601-603	798	808-810
Rijksarchief Beveren (inv.nr)***								
Document 1	1807	1817	1821	1817				1823
Document 4	s.d./s.d.	1819/s.d.	s.d.	s.d./s.d.	s.d./s.d.	s.d./s.d.	s.d./s.d.	s.d.
Document 6	1829	1819/s.d.	1829	s.d.	1828	1829		1830
Verzameling per soort bebouwing	s.d.	1819/1823	s.d.	s.d.	s.d./s.d.	s.d.		s.d.
Matrice-minute (alfabetische tafels)	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.	s.d.		s.d.
prijzen gras en hout	Dossier 1829-1834							
Document 5		Dossier 1817-1833	Dossier 1829-1834					Dossier 1830-1834
Document 5bis	Dossier 1829-1834		Dossier 1829-1834		Dossier 1830-1834			
Document 7			Dossier 1829-1834		Dossier 1830-1833	Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834
Document 8	Dossier 1829-1834		Dossier 1829-1834	Dossier 1829-1833		Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834
Document 9								Dossier 1830-1834
Document 11	Dossier 1829-1834		Dossier 1829-1834	Dossier 1829-1833	Dossier 1830-1834	Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834
Uittreksel	Dossier 1829-1834		Dossier 1829-1834	Dossier 1829-1833	Dossier 1830-1834	Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834
Document X3				Dossier 1829-1833	Dossier 1830-1834			
Document 5	Dossier 1829-1834		Dossier 1829-1834	Dossier 1829-1833	Dossier 1830-1834	Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834
Huurcontracten	Dossier 1829-1834		Dossier 1829-1834		Dossier 1830-1834	Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834
Staat van splitsing			Dossier 1829-1834					Dossier 1830-1834
Vergelijkende staat								
Document A			Dossier 1829-1834					Dossier 1830-1834
Document B			Dossier 1829-1834					Dossier 1830-1834
P.V. Reclamaties	Dossier 1829-1834	Dossier 1817-1833	Dossier 1829-1834		Dossier 1830-1834	Dossier 1830-1833		Dossier 1830-1834

Tabel 2. Bewaarde documenten van kadastrering en schatting (Verhelst).¹⁸

Op basis van bovenstaande twee sets documenten kan belangrijke informatie over landbouw en economie achterhaald worden. Voor de landbouw zijn vooral document 3 en document 5 van belang. Uit het eerstgenoemde document kunnen gewasprijzen, marktstand en transportkosten achterhaald worden, terwijl document 5 informatie biedt over onder andere vruchtafwisselingen,

- 13 R. Burm, Landbouwproductiviteit op basis van de kadastrale expertises in het arrondissement Dendermonde (Scriptie Faculteit Letteren en Wijsbegeerte - Geschiedenis Universiteit Gent, Gent 2002).
- 14 Kijk voor meer informatie op <http://www.gent.be/gent.htm?id=BUSINESSPARTNER&pb=1000005683&ch=THE&nc=2> (10 oktober 2012)
- 15 Voor een uitgebreide documentatie met betrekking tot de opgestelde documenten, zie: J. Verhelst, De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting, 1790-1835 (Brussel 1982).
- 16 Het Procès verbal de délimitation de la commune met de afbakening van de gemeenten en wijken (document 1), het Tableau comparatif des mesures anciennes et nouvelles (document 2), het Tarif des prix des grains et autres denrées, nodig om theoretische opbrengsten te kunnen bepalen (document 3), het Tableau de classification des propriétés foncières, met de classificatie van de diverse gronden (document 5), het Tarif du produit net des différentes natures de propriétés, distribuées par classes, d'après les évaluations et toutes déductions faites, (document 7, met een voorlopig tarief en eigenlijk een samenvatting van de berekeningen in document 5), de Application du tarif provisoire aux propriétés comprises dans les baux (document 8, een toets van document 7 aan de hand van pachtcontracten), het Tarif définitif du produit net imposable de toutes les natures de propriétés divisées par classes" (document 9, het definitieve tarief op basis van voorgenoemde documenten) en het Procès-verbal d'évaluation du revenu imposable (document 10, met een overzicht van voorgenoemde berekeningen). Op basis van deze documenten werd de Récapitulation de la contenance des revenus imposables (document 11) een rangschikking van de cultuurgronden zowel naar klasse en oppervlakte als naar kadastraal inkomen (per hectare). Tevens werden ook de bebouwde en onbelastbare eigendommen opgenomen. Het laatste document (document 12) is het Tableau comparatif de la contenance et des évaluations de l'ancienne et de la nouvelle matrice du rôle, een vergelijkende tabel tussen inhoud en begroting. (Burm, Landbouwproductiviteit op basis van de kadastrale expertises; J. Verhelst, Inventaris van het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nog bewaard bij de directie te Gent of in het Rijksarchief Gent (Brussel 1986)).

- 17 Verhelst, Inventaris van het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen.
- 18 Verhelst, Inventaris van het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen. Deze bestanden zijn overgebracht vanuit het Rijksarchief Gent naar het Rijksarchief Beveren en aan te vragen onder "F329". * Gemeenten waaronder de Oud-Arenbergpolder valt, ** Te vinden onder de naam van de deelgemeente, *** Te vinden onder toegangsnummer F329.

zaaigoed en bemesting. Er dient wel aangemerkt te worden dat deze gegevens vermeld worden voor een 'modelbedrijf' en dus niet perse van toepassing zijn op eender welk bedrijf in het te bestuderen gebied.¹⁹ Zo vernemen we uit document 5bis²⁰ voor de gemeente Kieldrecht dat de landbouwgronden van de hoogste kwaliteit idealiter een jaarlijkse vruchtafwisseling van achtereenvolgens braak, koolzaad, gerst, bonen, haver, klaver, gerst, bonen, tarwe en haver zouden hebben. Op de laagst gewaardeerde gronden werd echter ook rogge gezaaid, en vond een vruchtafwisseling plaats die slechts vier jaar besloeg. Na verwerking van de prijzen van bovengenoemde producten en de aftrek van onder andere bemesting en daglonen, brengen dergelijke gronden gemiddeld ruim 55 gulden op (per Nederlandse bunder) terwijl de laagst geclassificeerde landbouwgronden slechts bijna 19 gulden op konden brengen. Ook de pachtcontracten uit de tweede set (document S) kunnen belangrijke details rond afzonderlijke eigendommen aan het licht brengen. We vinden hier de namen van de pachters (in tegenstelling tot het vermelden van enkel eigenaars in de basisdocumenten), de contractduren, de soorten gronden waaruit het gepachte goed bestond en uiteraard de pachtprizen (en eventuele leningen). De andere documenten zijn vooral van belang om de complete beredenering van kadastrale inkomens te doorgronden.

Historisch kaartmateriaal

Het tweede type bron dat we voor dit onderzoek gebruikten, zijn historische kaarten. Voor de middeleeuwse periode zijn lokale en regionale kaarten zeldzaam, enkele uitzonderingen met name voor het kustgebied van de Nederlanden niet te na gesproken.²¹ Vanaf de zestiende eeuw duiken er meer en betere kaarten op en naargelang we opschuiven naar de achttiende eeuw en later, wordt de overlevering, correctheid en gedetailleerdheid steeds beter. De regionale kaarten die het hele Waasland beslaan, en waarvan de oudste nog bewaarde exemplaren dateren van rond 1580, werden vaak om eerder esthetische doeleinden vervaardigd en zijn dan ook dikwijls niet uiterst nauwkeurig, temeer omdat deze lang niet altijd op een volledige terreinopname konden steunen. Dit wil echter niet zeggen dat deze kaarten voor een studie van het voormalige Wase landschap onbelangrijk zijn. Soms werden regionale kaarten ook met een veel specifiek doel vervaardigd. Aangezien het (noorden van) het Waasland vanaf de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) en de scheiding der Nederlanden een fel bevochten grenszone vormde, zijn vele kaarten voor specifieke militaire doeleinden vervaardigd. Kaarten werden soms opgesteld als 'verslag' van een belangrijke gebeurtenis of veldslag, zoals het beleg van Antwerpen (in kaart gebracht door Jan Luyken), maar evengoed met het oog op de inventarisatie van aanwezige forten(linies) of de militaire inundaties in het gebied.

Voor de landschapsreconstructie zijn echter vooral de meer lokale kaarten van onschatbare waarde aangezien deze veel nauwkeuriger waren. Deze lokale kaarten werden om zeer uiteenlopende redenen vervaardigd. In het poldergebied in het noorden van het Waasland vinden we kaarten om bedijkingsplannen weer te geven of om het te bedijken of bedijkte gebied nauwkeurig in kaart te brengen. Dit werd meestal al verplicht in de zogenaamde 'bedijkingscontracten'.²² Hierbij werd vaak beroep gedaan op uit het Waasland afkomstige cartografen. Grondbezitsregistratie vormde echter zowel binnen de polders als in de rest van het Waasland een zeker zo belangrijke drijvende kracht achter de vervaardiging van kaarten. Dit kon (in grote lijnen) op een tweetal manieren gebeuren: enerzijds werden kaarten vervaardigd die specifiek de bezittingen van één grootgrondbezitter weergaven. De tweede, en frequenter voorkomende, manier was het karteren van alle grondbezitters binnen een welomlijnd gebied zoals een polder of een parochie. Uiteraard werd deze keuze gemaakt door

19 Burm, Landbouwproductiviteit op basis van de kadastrale expertises.

20 Rijksarchief Beveren (verder RAB), Archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834 (F329), inv. nr. 529, documenten kadastrering, 1830-1834.

21 Uitzonderingen worden gevormd door de oudste gekende cartografische producten uit Zeeuws-Vlaanderen, die stammen uit 1307 en 1358 en betreffen respectievelijk een weergave van het "moerschoofd" ten oosten van Aardenburg en de streek Oostburg-Ijzendijke (M.K.E. Gottschalk, Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen (Assen 1955) 153-156.).

22 Bijvoorbeeld: "Octroy tot bedyckinge van de schorren genaemt het Luys, annex den Doel"; "Octrooi tot indijking van den Arenberg polder"; "Conditien van vercavelinghe der landen begrepen in de dyckagie van Kieldrecht, Calloo, enz. gheseydt den polder van Arenbergh". In: M.J. Wolters, Recueil de lois, arrêtés, règlements etc., concernant l'administration des eaux et polders de la Flandre orientale (Gent 1869) 185, 103, 231.

degene die de kaart bestelde. Dit kon gedaan worden in de vorm van een "klassieke" kaart of in ingebonden boekvorm. Overigens gaf dit grondbezit uiteraard aanleiding tot conflicten en processen, waarbij kaarten vaak als bewijsmateriaal werden vervaardigd.

Voor de landschapsreconstructie zijn vooral de meer lokale kaarten van onschatbare waarde aangezien deze veel nauwkeuriger waren.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw zien we een trend waarbij een (nog altijd vrij grootschalige) kartering op een eerder supraregionaal niveau gebeurde. De meest beroemde kaarten zijn uiteraard die van De Ferraris (eind achttiende eeuw) en Philippe Vandermaelen (halverwege de negentiende eeuw, en geometrisch gezien vele malen nauwkeuriger dan die van De Ferraris). Ook (pre-) kadastrale bezitsregistraties verschoven van het zeer lokale naar omvangrijker gebieden. Vanaf 1807 werden kaarten gemaakt voor het kadaster (zie bovenstaande), die in de jaren 1850 en 1860 werden gecommmercialiseerd en uitgegeven door P.C. Popp. In de twintigste eeuw verschenen dan de zeer gedetailleerde topografische kaarten van het MGI en NGI.²³ Belangrijke collecties van kaarten voor het Waasland vinden we in het Algemeen Rijksarchief te Brussel (Kaarten & Plans I en II en het Arenbergfonds), het Rijksarchief te Gent (Kaarten & Plans), het Rijksarchief te Beveren (Kaarten & Plans) en het Zeeuws Archief te Middelburg (diverse collecties).

Staten van goed

De veelzijdigheid van staten van goed als bron voor historisch onderzoek is reeds meermaals aangetoond.²⁴ Dat ze ook voor deze studie een meerwaarde kunnen betekenen, hoeft geen betoog. Niettemin is het van belang om de eigenheid en vooral de beperkingen van deze bron voor het voetlicht te plaatsen. Een staat van goed is een inventaris van het bezit dat een overledene naliet en door een schepenenbank werd geregistreerd, vooral wanneer er onder de erfgenamen minderjarigen aanwezig waren.²⁵ De registratie van het bezit, een momentopname, gebeurde volgens het plaatselijke gewoonterecht of de *costuimen*, waardoor staten van goed uit verschillende regio's naar inhoud kunnen verschillen. Dit op schrift gesteld gewoonterecht bepaalde welke goederen voor vererving in aanmerking kwamen en welk deel naar de erfgenamen ging. Vooral in de zeventiende en achttiende eeuw zijn er uitgebreide reeksen van staten van goed, zowel in minuut- als in registervorm, in de archieven van schepenenbanken of – indien aanwezig – weeskamers terug te vinden.²⁶ Boedelbeschrijvingen van na het ancien régime kan men in het notariaatarchief opsporen. In essentie geeft bovenstaande omschrijving al de voornaamste beperkingen van de bron weer. In de eerste plaats omvat ze steeds de weergave van een bezit. Dit betekent dan ook dat bij bezitlozen de hele procedure te duur uitviel. De armste groepen uit de samenleving zijn dus ondervertegenwoordigd in dit bronnencorpus. Ten tweede geeft deze inventaris het bezit op een bepaald ogenblik weer, waardoor men bij de analyse rekening moet houden met de levensfase van de overledene of zelfs het seizoen waarin de griffier de staat opstelde. Beide beperkingen, de beperkte representativiteit en het statische

23 Zie voor meer informatie over de ontwikkeling van de cartografie en de 19de en 20ste eeuwse kaartseries: P. De Maeyer, B.M. De Vliegheer en M. Brondeel, *De spiegel van de wereld: fundamenten van de cartografie* (Gent 2004).

24 R. Vermoesen, 'Over wezen en wafelijzers. Mogelijkheden en beperkingen van staten van goed in het historisch onderzoek', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, 1 (2011) 1-16.

25 Ook bij het sterfhuis van kinderloze echt)paren of vrijgezellen werden vaak staten van goed opgesteld.

26 Ook in het vroegmoderne notariaatarchief zijn boedels terug te vinden.

karakter, mogen geenszins de enorme rijkheid van de bron overschaduwen. Met het faciliteren van de vererving in het achterhoofd, ging de schepenbank minutieus na wie de erfgenamen waren, wat de omvang van de onroerende goederen was en welke roerende goederen in aanmerking kwamen voor vererving. Ook de financiële situatie werd door de functionarissen in kaart gebracht. Op die manier krijgt de lezer een (partieel) zicht op familiale relaties, op de bezitstructuur (en de genese ervan), op de economische activiteiten en op de financiële netwerken van een gezin. Echter, de lezer krijgt enkel inzage op de goederen die voor vererving in aanmerking kwamen en als dusdanig in de *costuimen* zijn opgegeven. Zelden is er zicht op het totale bezit van een gezin.

Dankzij initiatieven van heemkundige kringen is het mogelijk om zeer gericht boedelonderzoek te doen.²⁷ Via allerlei gedrukte en digitale toegangen kan men onder meer zoeken op naam, locatie en sterfdatum en aldus het onderzoek focussen op een of meerdere staten van goed om zo de studie toe te spitsen op een of meerdere hoeves. Niettemin is het van belang om steeds een breed perspectief te hanteren. Een uitgebreide studie van meerdere boedels daterend uit dezelfde periode geeft immers zicht op pacht-, krediet- en arbeidsrelaties in een lokale economie.²⁸ Op die manier kan men het statische beeld van de momentopname enigszins dynamiseren.

27 Een prachtig voorbeeld is de databank op de website <http://www.familiekunde-landvan-waas.be>, (6 oktober 2012).

28 R. Vermoesen, Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens: de regio Aalst, 1650-1800 (Gent 2011).

CASUS: DE OUD-ARENBERGPOLDER IN HET LAND VAN WAAS EN DE HOEVE OUD-ARENBERG 111

Het primitief kadaster van circa 1830

Het primitief kadaster, opgesteld rond 1830, stelt ons in staat een idee te krijgen van het landschap, het grondgebruik, de bewoning en de eigendomssituatie in de Oud-Arenbergpolder. De gegevens werden verwerkt in GIS wat een overzichtelijke geografische weergave mogelijk maakt (figuren 3, 5 en 6).

Figuur 3. Landgebruik in de Oud-Arenbergpolder ca. 1830 (AKG, Primitieve plans en aanwijzende tafels (208) van Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830).

De Oud-Arenbergpolder bestond hoofdzakelijk uit akkerlanden, een logisch gevolg van de aanwezigheid van zeer vruchtbare kleigronden. Veeteelt nam slechts een ondergeschikte rol in. Figuur 3 geeft aan dat in het noorden van het gebied ook weilanden terug te vinden zijn, die vrijwel in alle gevallen het tracé van voormalige geulen volgen of zich tegen de uiterst noordelijk gelegen dijken bevinden. Op deze laaggelegen en drassige gronden was het moeilijk om graan

of andere akkergewassen te telen. In het noorden treffen we ook gronden aan die als 'moeras' worden aangeduid en duidelijk nog herinneren aan de periode waarin de polder net werd ingedijkt. Hier lagen immers de dijkputten waaruit aarde was gehaald om de noordelijke zeedijk aan te leggen. Deze lageregelegen gebieden zijn nu nog herkenbaar als het natuurgebied 'De Putten'. Houtaanplant vinden we amper terug. Rondom de boerderijen lagen tuinen en vaak ook boomgaarden en een waterplas. De bebouwing concentreert zich rond een centrale ontginningsas in het noorden van het gebied, rond een tweede (maar kortere) parallelle as ten zuiden van de eerste en in de uiterste noordoostelijke hoek van de polder (Sint-Anthoniushoek).

Oud-Arenbergpolder telde volgens het primitief kadaster 165 eigenaars. Tabel 2 geeft de grootste grondbezitters in de Oud-Arenbergpolder weer (naar oppervlakte). Opvallend is dat er geen enkele plaatselijke boerenfamilie in de top zes voorkomt. De grootgrondbezitters zijn allemaal stedelijke of adellijke renteniers uit vooral Antwerpen, Brussel en Gent. Het grote aandeel van het polderbestuur is te wijten aan hun beheer van dijken en waterlopen, groot in oppervlakte maar in verhouding weinig waard. Eén grootgrondbezitter springt bijzonder in het oog: de hertog van Arenberg, heer van Beveren. De familie Arenberg speelde niet alleen in de Oud-Arenbergpolder een grote rol, maar in de hele regio en met name in de Nieuw-Arenbergpolder, Prosperpolder en Hedwigepolder. Als heren van Beveren hadden ze het recht op grond 'aen vacant': grond die eigenaars niet konden of wilden herinpolderen. Voor het eerst bij de Konings-Kieldrecht polder (1658) en vervolgens in de Oud-Arenbergpolder (1688) verwierven ze daarmee heel wat grond.²⁹ Bij de herinpoldering van de Oud-Arenbergpolder was het bovendien de hertog zelf die het octrooi aanvraag.³⁰ Bij latere inpolderingen ging het adellijke huis een steeds prominenter rol spelen, tot het in de negentiende-eeuwse Prosper- en Hedwigepolders alle grond bezat en centraal exploiteerde.³¹

Naast deze grootgrondbezitters was er een grote groep van eigenaars met slechts een klein eigen bezit. Een middengroep van 9,04% van de eigenaars bezat 1-3% van de poldergrond. Meer dan de helft (53,01%) moest het echter stellen met minder dan 1% van de polder en 33,13% bezat enkel een huis maar zelfs niet de grond waarop het huis stond. Het aantal bewoners dat geen eigen huis bezat, kunnen we niet afleiden uit het kadaster. Tabel 4 geeft een nog preciezer beeld van de ongelijke grondverdeling in de polder. 6,06% van het totaal aantal eigenaars bezat meer dan 25 ha. tegenover 71,52% met minder dan 5 ha.

	< 5 ha	5 - 10 ha	10 - 25 ha	> 25 ha	Totaal
Aantal eigenaars (N)	118	18	19	10	165
Aantal eigenaars (%)	71,52%	10,91%	11,52%	6,06%	100%
<i>Waarvan boeren (N)</i>	28	6	6	1	41
Grondbezit (ha)	136,78	134,15	285,97	537,86	1094,75
Grondbezit (%)	12,49%	12,25%	26,12%	49,13%	100%
<i>Waarvan boeren (ha)</i>	36,7	40,59	89,1	29,83	196,23

Tabel 4. Grondbezit in de Oud-Arenbergpolder, ca. 1830 (AKG, aanwijzende tafels (208) van Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830).

Vervolgens keken we naar de herkomst en het beroep van deze mensen (figuren 2-4). Slechts een klein stuk van de grond was voorbehouden aan de plaatselijke bewoners (en mensen uit de rest van Kieldrecht). Het aandeel van renteniers uit Brussel was groot, wat terug te brengen is tot de familie Arenberg,

Eigenaars / % eigenaars	% totale opp.
Pers	13,90%
Arenberg (2 pers.)	7,20%
J. Van Praet	5,26%
Polderbestuur	4,23%
C. Borrekens	4,05%
A. Denssens	3,33%
15 pers. (9,04% eigenaars)	1-3%
88 pers. (53,01% eigenaars)	<1%
55 pers. (33,13% eigenaars)	0% (huis zonder grond)

Tabel 3. Grondbezitters met meer en met minder dan 3% van de Oud-Arenbergpolder (naar oppervlakte), ca. 1830 (AKG, aanwijzende tafels (208) van Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830).

29 D. Verelst, 'Het Land van Beveren en de Scheldepolders' in: M. Derez, M. Nelissen en J.-P. Tytgat (red.), *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002) 252-261 258. Zie ook: Algemeen Rijksarchief (verder ARA), *Arenbergfonds, Rekeningen Heerlijkheid Beveren, 1560-1772*

30 Van Gerven, *De Scheldepolders van de Linkeroever*, 451.

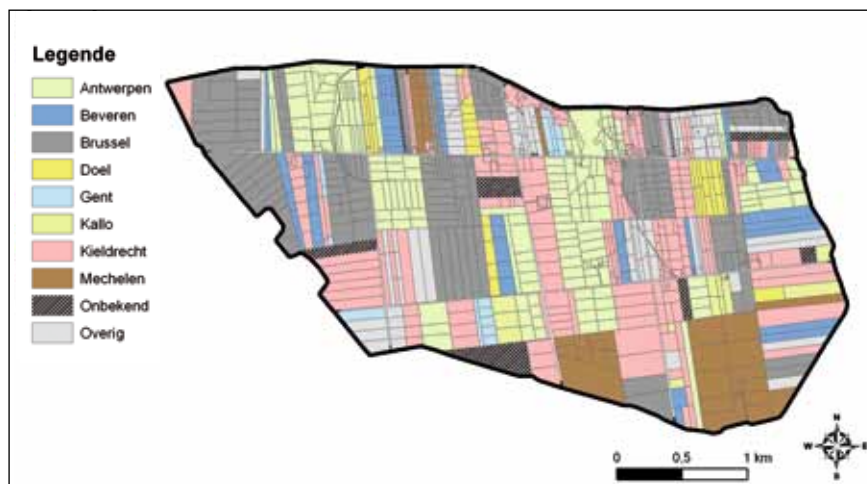
31 Y. De Beleyr, *Aanleg van de Prosperpolder door de hertog van Arenberg* (Scriptie Vakgroep Geschiedenis Universiteit Gent, Gent 2002).

waarvoor Brussel als woonplaats werd opgegeven. Slechts 18% van de grond was in handen van plaatselijke boeren. Eigengeërfde boeren blijken vooral vertegenwoordigd in de middenklassen (5-25 ha). Minstens 62% was in handen van renteniers van elders en de rest werd ingevuld door handelaars/ondernemers (1%), plaatselijke dorpsnotabelen en ambachtslieden (samen 5%) en een groep waarvan het beroep niet werd opgegeven (wat wellicht eerder veraf wonende renteniers dan plaatselijke boeren suggereert). Arbeiders bezaten hoogstens hun eigen huis, maar geen grond. Het huis werd dus als een soort roerend goed gezien los van de grond waarop het stond (dit was het geval voor 55 personen of 33% van de eigenaars). Ze woonden vooral in (hier en daar nog bestaande) dijkgehuchten, zoals Sint-Anthoniushoek in de Oud-Arenbergpolder.³²

32 AKG, Primitieve plans en aanwijzende tafels (208) van Doel Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830.

Figuur 5. Beroep eigenaars Oud-Arenbergpolder, ca. 1830 (AKG, Primitieve plans en aanwijzende tafels (208) van Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830).

Figuur 6. Woonplaats eigenaars Oud-Arenbergpolder, ca. 1830 (AKG, Primitieve plans en aanwijzende tafels (208) van Kallo, Kieldrecht en Verrebroek, ca. 1830).

De hoeve Oud-Arenberg 111 was in 1830 gekend als herberg. Ze was in het bezit van de weduwe van Pierre Janssens, die de herberg uitbaatte. Achter en naast haar huis had ze een tuin met water, twee akkerpercelen en een stuk weiland, alles samen 1,95 ha. De landbouwgrond was vrij schraal en kreeg slechts klasse 4 en 5 (van 5 waarderingsklassen, cfr. supra) toebedeeld. Ook het huis, dat niet hetzelfde is als het huidige, was niet zo bijzonder waardevol en kreeg slechts klasse 7 (van 12). Mogelijk combineerden de bewoners een herberg met een landbouwbedrijf.³³

33 AKG, Primitieve plans en aanwijzende tafels (208) van Kieldrecht, ca. 1830.

In 1881 woonde in de hoeve de landbouwer Jan Francis Janssens, allicht een nakomeling van de weduwe Janssens. Dat hij als beroep niet herbergier maar landbouwer opgaf, hoewel er uit deze tijd toch aanwijzingen zijn dat het huis nog een herbergfunctie had (o.m. een bewaard uithangbord), versterkt ons vermoeden dat een landbouw- en herbergfunctie altijd al gecombineerd werden, wat zowel in de achttiende als de negentiende eeuw een veel voorkomende situatie was. Jan Francis liet de woning en kleine schuur van de hoeve verbouwen.³⁴ We weten niet met zekerheid of het huidige woonhuis sindsdien nog ingrijpend werd aangepast. De Inventaris Bouwkundig Erfgoed voert het woonhuis in haar huidige vorm terug tot 1911 op basis van een mondelinge bron.³⁵

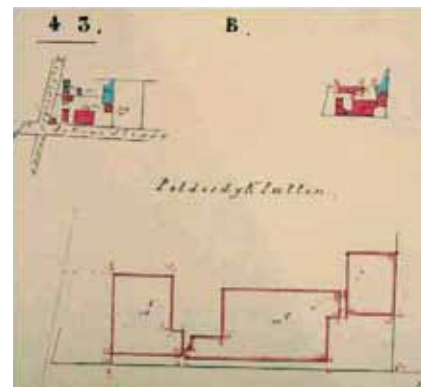

Figuur 8. Kaart van de verkaveling van de Oud-Arenbergpolder, 1688, met aanduiding van de latere hoeve (ARA, Kaarten & Plans II, inv. nr. 8617, 1688).

Historisch kaartmateriaal

De oudste kaart van de Oud-Arenbergpolder dateert van vlak na de in 1688 vervulde inpoldering en is van de hand van Baudewijn Speelman (figuur 8). Deze is gemaakt omdat het land verkaveld diende te worden na de uitgevoerde bedijking. Op de kaart zelf vinden we enkel kavelnummers en oppervlakten van deze kavels. Ook de (voormalige) geulen en dijkputten zijn afgebeeld. Deze kaart dient bekeken te worden in combinatie met het, in het Rijksarchief Beveren bewaarde, *cavelboeck* uit 1689.³⁶ Na bedijking werd de polder ingedeeld in hoofdkavels die vervolgens tussen verscheidene personen verlot werden. Zo bevat het *cavelboeck* per wijk (bijvoorbeeld 'Ste Anthonis Zuyt') ten eerste een aantal condities waaronder deze verloting plaats zou vinden, bijvoorbeeld de totale oppervlakte waarop een bepaald persoon recht zou hebben, en vervolgens de uitslag van de loting. Per kavel werden de nieuwe eigenaars en de oppervlakte van hun bezit vermeld.

Maar ook de voorgeschiedenis van het gebied van de latere Oud-Arenbergpolder kunnen we aan de hand van kaartmateriaal achterhalen. Ten gevolge van de tactische inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog kwam, zoals gezegd, een groot deel van het poldergebied onder water te staan. De Oude Polder van Kieldrecht (bedijkt rond 1365 en herdijkt van 1431 tot 1478), Sint-Anthonius-Noord- (en Zuid-) polder (bedijkt van 1431 tot 1478), de Sint-Annapolder (bedijkt van 1514 tot 1517) en de Polder van Aendorp (bedijkt rond 1365 en herbedijkt

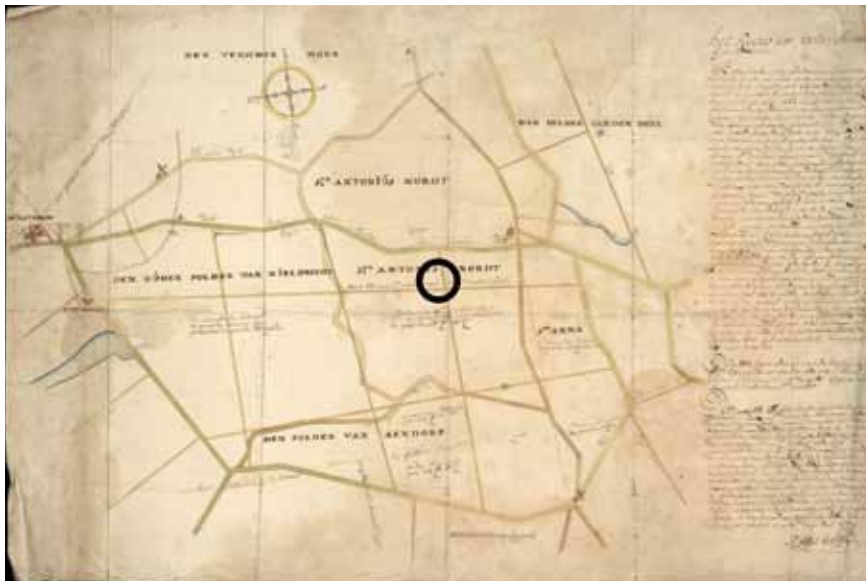

Figuur 7. Mutatieschets Oud-Arenberg 111 1880 (AKG, Beveren, Kieldrecht, Mutatieschetsen).

34 AKG, Beveren, Kieldrecht, Mutatieschetsen, 1880.

35 <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/17390> (6 oktober 2012).

36 RAB, Polderarchieven, Oud-Arenbergpolder (P14), inv. nr. 111, Verkavelingsboek Oud-Arenbergpolder 1688, 1689.

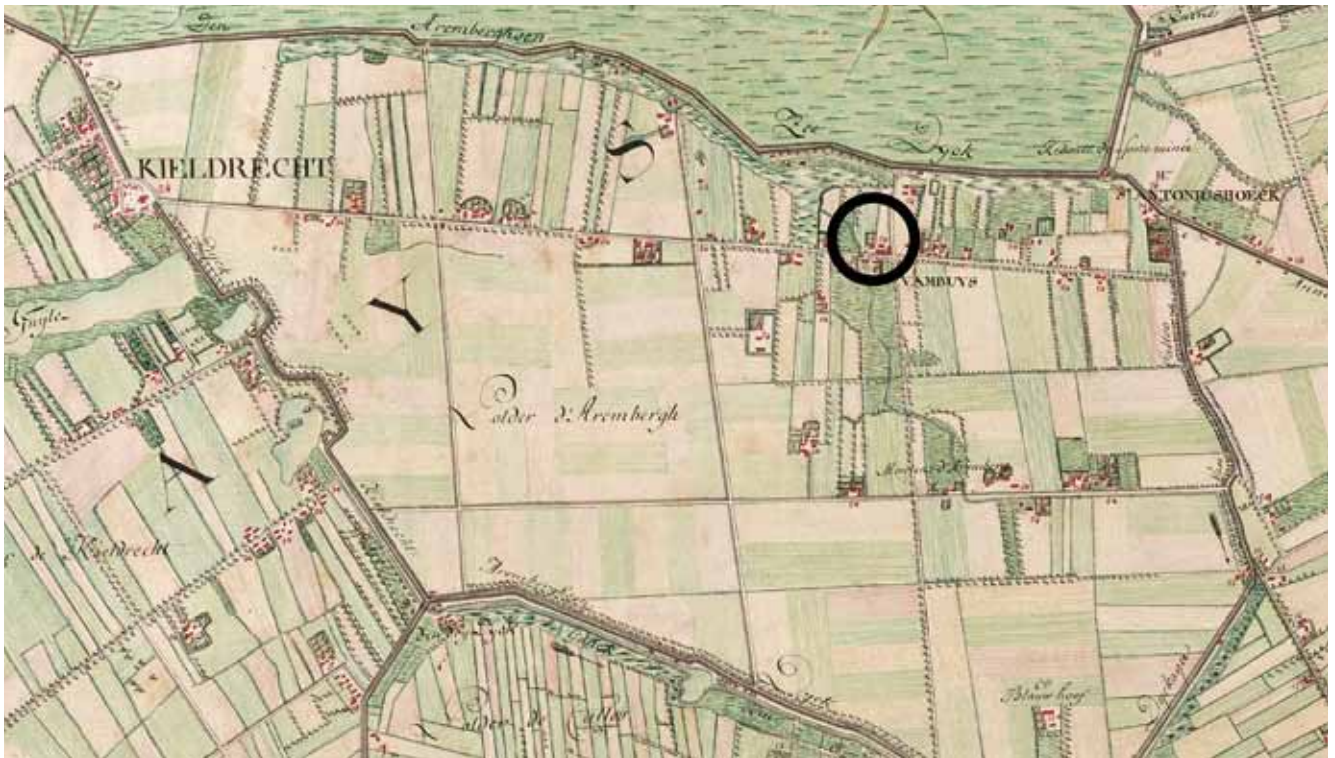
Figuur 9. Kaart van de vroegere bedijkingen vallende binnen de Oud-Arenbergpolder, kaart van Baudewijn Speelman uit 1703, in kopie door Carolus Benthuis, 1779 (ARA, Kaarten & Plans II, inv. nr. 8562,1779).

van 1431 tot 1478) gingen allen in de periode 1582 tot 1585 bijna volledig verloren. Pas in de periode 1667-1688 werd een groot deel van het grondgebied van deze voormalige polders herbedijkt en dit in de vorm van de Oud-Arenbergpolder. Baudewijn Speelman werd in 1703 door de ingelanden van deze polder verzocht een kaart te vervaardigen waarop de ligging van de voormalige polders binnen deze nieuwe polder te zien was. Op basis van twee eerdere kaarten toonde Speelman de oude en nieuwe dijken en gaf hij aan hoe groot de oppervlakten van de oude polders waren die nu binnen de nieuwe polder vielen (figuur 9). Per oorspronkelijke polder moesten namelijk inventarissen en goederengegevens opgegeven worden, net als de hoeveelheden land die in de vorige bedijkingen aan ingelanden aangewezen waren. In 1779 maakte Carolus Benthuis een kopie van deze kaart en merkte daarbij op dat Speelmans kaart toen in bezit was van de abt van de Sint-Pietersabdij. Deze kopie bevindt zich momenteel in het Algemeen Rijksarchief Brussel, maar de originele versie (ondertekend door Baudewijn Speelman en met het bijschrift van de abt) is terug te vinden in het Rijksarchief Gent.³⁷

37 Rijksarchief Gent (verder RAG), Kaarten en Plans, inv. nr. 726, 1703.

Om de impact van de grote inundaties te zien die het gebied 100 jaar onder water hebben gezet, moeten we maar kijken naar een kaart als figuur 10 (zie pag. 34), waarop het Saftinger Gat zich uitstrekt tot ver onder Kieldrecht (de nog steeds bestaande Grote Geul) en door de latere Oud-Arenbergpolder en de Melkader bij Kallo weer tot aan de Schelde komt.

Een eeuw na de indijking in 1688 was het uitzicht van de polder niet gevoelig veranderd. Op de beroemde Ferrariskaart zien we hoe de bebouwing is toegenomen, vooral aan de noordelijke ontginningsas (kortweg Oud-Arenberg genaamd) en de lagergelegen overblijfselen van de grote geul. Aan de noordelijke dijk en langs de oude geul lagen waterplassen en drassige gebieden, restanten van dijkputten en geulen (figuur 11). Langs deze noordelijke ontginningsas ontwikkelde zich het gehucht Wambuys, waar Oud-Arenberg 111 deel van uitmaakte. De naam Wambuys verschijnt vanaf het begin van de achttiende eeuw en moet zich dus tussen 1688 (de inpoldering) en 1706 (de eerste kaart met aanduiding van het gehucht) hebben gevormd. De kaart van 1706 is te weinig gedetailleerd om uit te maken of de woning aan Oud-Arenberg al

Figuur 11. Oud-Arenbergpolder ca. 1778 (Ferrariskaart 071 Zandvliet, ca. 1778). "Kaerte van de Vier Ambachten", G. Coeck, 1664. Raadpleegbaar via: www.hetgeheugenvannederland.nl (6 oktober 2012).

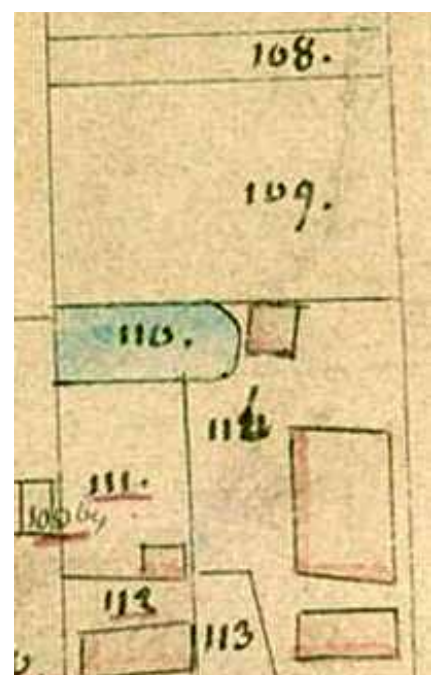
bestond,³⁸ maar op de Ferrariskaart van ca. 1778 zien we het huis voor het eerst in detail. De vorm verschilt echter van die van de huidige bebouwing (figuur 11). Op het primitief kadaster van 1830 en op recentere kaarten is de inplanting evenwel reeds dezelfde als de huidige, met een woonhuis en bijgebouwtje aan de straatkant en daarachter een grote en kleinere schuur. Enkel het bijgebouwtje verdwijnt op latere kaarten (figuur 12). Er stond dus al een gebouw aan het einde van de achttiende eeuw, waarvan mogelijk een kern is bewaard in het latere huis, maar het huidige woonhuis zou zijn vorm hebben gekregen in de late negentiende eeuw. De grote schuur zou wel laat achttiende-eeuws kunnen zijn, met een schilddak dat nog deels in riet is en een deels oorspronkelijke beplanking aan de oostzijde.³⁹ Het huis was in de achttiende en negentiende eeuw geen hoeve maar een herberg, zoals al eerder vermeld op basis van het primitief kadaster, maar ook te achterhalen via bijvoorbeeld een kaart uit 1892 (figuur 14). Op kaarten vanaf de jaren 1840 zien we bovendien hoe deze herberg haar naam gaf aan het hele gehucht, dat nu niet meer Wambuys maar Hoefijzer werd genoemd (figuur 13). In 1970 had het gehucht nog zijn oude vorm. Door de aanleg van het Doeldok-Verrebroekdok is het grootste deel daarna verdwenen. Slechts enkele gebouwen zijn bewaard. Oud-Arenberg 111 is daar een van (figuur 15).

38 RAG, Kaarten & Plans, inv. nr. 2354, 1706.

39 <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/17390> (6 oktober 2012)

Figuur 12. Wambuys en Oud Arenberg 111, ca. 1778 (Ferrariskaart 071 Zandvliet, ca. 1778).

Figuur 13. Oud Arenberg 111, ca. 1830 (AKG, Primitieve plans van Kieldrecht, ca. 1830).

Figuur 14. Wambuys/Hoefijzer, 1892 (Militair Cartografisch Instituut (ICM), Topografische kaart van België 1:20.000, Lillo, 1892).

Figuur 15. Wambuys en Oud-Arenberg, ca. 2012 (Google Maps).

Staten van goed

Van de woning op Oud-Arenberg 111 zijn twee achttiende-eeuwse boedels bewaard: één uit 1715 en één uit 1778. Zeker is dat de site in 1715 al bekend stond als de herberg Oud Hoefijzer en dat ze op dat moment in het bezit was van de erfgenaam van de Antwerpenaar Jan Baptiste Van Praet (1644-1714)⁴⁰, penningmeester van de Arenbergpolder en koopman op Portugal en de Canarische eilanden.⁴¹ Mogelijk werd ze gepacht door Barbara Nijs en Jan De Rijck en hun dochter, Catharine De Rijck. Er is een derde boedelbeschrijving uit 1690 die mogelijks Oud-Arenberg 111 beschrijft, omdat Jan Baptiste Van Praet als eigenaar werd opgegeven. De inhoud van deze laatste staat van goed roept echter te veel vragen op om met zekerheid te kunnen vaststellen of het wel degelijk om Oud-Arenberg 111 gaat.

In de eerste staat van goed krijgen we zicht op het bezit van Jan De Rijck en Barbara Nijs, gehuwd in Kieldrecht op 3 mei 1712, slechts enkele jaren voor het overlijden van Jan De Rijck. Hun pachthoeve bestond uit een woonhuis, een schuur, een wagenhuis 'en andere timmeragie' ter waarde van 868,75 gulden.⁴² Er werd gerst, tarwe, haver, erwten, bonen, koolzaad en klaver geteeld, met een dominantie van gerst. De familie had twee paarden, drie veulens, twee koeien, twee kalveren en twee varkens. De paarden werden allicht ingezet voor het trekken van de ploeg. De koeien dienden vermoedelijk voor de productie van mest en tevens (net zoals de varkens) voor de eigen melk- en vleesconsumptie. Het overwicht van gerst op de akkers en de beperkte veestapel komt overeen met wat uit eerder onderzoek is geweten over het grondgebruik in de Wase polders in deze periode.⁴³ De polderlandbouw was immers in grote mate gericht op de stedelijke markt, waar de Wase boeren in de stedelijke brouwers gretige afnemers vonden voor hun gerstproductie.

De boedel van 1778 slaat zeker op Oud-Arenberg 111. Het huis was op dat ogenblik in bezit van Joanna Francisca Baeyens, weduwe van Jan-Frans Janssens die allicht familie was van de weduwe Janssens die de hoeve in 1830 zou bezitten. Jan-Frans Janssens en Joanna Francisca Baeyens huwden op 26 januari 1768 te Doel. Op 20 juli 1773 overleed Jan-Frans Janssens en reeds op 25 januari 1774 hertrouwde Joanna Francisca met Matthijs De Backer. Waarom men pas in 1778 overging tot de redactie van de staat van goed is onbekend. Van belang is wel dat Janssens en Baeyens afkomstig waren uit Doel en voor 1773 de site hadden aangekocht. De eigenlijke landbouwactiviteiten zoals weergegeven in de boedel waren eerder beperkt. De nadruk lag vooral op de uitbating van de herberg 'het Hoefijzer', met een waarde van 1000 gulden courant. Volgens de vermelde voorraden, serveerde de herberg onder meer tarwebrood, jenever, brandewijn en tabak (in pijpen).⁴⁴

40 Van Praet verwierf het zogenaamde "cavel 12" (zoals weergegeven in figuur 8), waarbinnen de herberg zou vallen, al in 1688-1689. Zie hiervoor: RAB, Polderarchieven, Oud-Arenbergpolder (P14), inv. nr. 111, Verkavelingsboek Oud-Arenbergpolder 1688, 1689.

41 K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen: kapitaalsaccumulatie, investering en rendement te Antwerpen in de 18de eeuw* (Antwerpen 2005). Van Praet verwierf bij de verkaveling van de Oud-Arenbergpolder bijna 160 gemeten land (ongeveer 71 hectare): RAB, Polderarchieven, Oud-Arenbergpolder (P14), inv. nr. 111, Verkavelingsboek Oud-Arenbergpolder 1688, 1689.

42 RAB, Oud Gemeentearchief, Kieldrecht en Doel (GO10), inv. nr. 777, f°160, 9 september 1715.

43 T. Soens, 'Het dossier Doel. Landschapshistorische reflecties rond het spanningsveld tussen polder en havenstad', in: H. Greefs en I. Van Damme (red.), *In behouden haven. Liber Amicorum Greta Devos* (Tielt 2009) 133-163.

44 RAB, Oud Gemeentearchief, Kieldrecht en Doel (GO10), inv. nr. 787, f°172, 30 januari 1778.

Conclusie

Aan de hand van het primitief kadaster van circa 1830, verschillende historische kaarten en staten van goed, konden we de landschapsgeschiedenis schetsen van de Oud-Arenbergpolder in het Waasland en de polderhoeve Oud-Arenberg 111, ook wel 'Oud Hoefijzer' genaamd. Lokale en regionale historische kaarten lieten toe de hoeve te situeren in haar veranderlijke landschappelijke omgeving. In de onderzochte casus was de landschappelijke transformatie zondermeer spectaculair: de site van de hoeve bleek gelegen te zijn in een vijftiende-eeuwse polder (Sint-Anthonius-Noord), die overstromd werd tijdens de strategische inundaties bij het beleg van Antwerpen in 1583. Honderd jaar later, in 1688, werd de polder heringedijkt als (Oud-)Arenbergpolder. De kaarten opgesteld naar aanleiding van die herinpoldering en de verkaveling die erop volgde, benadrukken als geen ander het rechtlijnige en rationele karakter van de polder en de grootschaligheid van de vroegmoderne polderlandbouw.

Het primitief kadaster liet zien dat de hoeve – op dat ogenblik hoeve annex herberg – niet gelegen was temidden van de waardevolle akkergronden van de polder, maar wel op de centrale bewoningsas, temidden van een bewoningsconcentratie genaamd 'Wambuys'. Reconstructie van de voeg negentiende-eeuwse bewoning op basis van het primitief kadaster liet zien dat die bewoning veel dichter was dan vandaag nog het geval is, wat betekent dat heel veel omliggende woningen en gebouwen verdwenen zijn. De gronden rond de hoeve annex herberg waren in vergelijking met de rest van de polder van eerder 'magere' kwaliteit, althans naar de normen van de tijd (klasse vier en vijf op een schaal van een tot vijf, waarbij vijf de laagste kwaliteit was). Terwijl het overgrote deel van de polder uit akkerland bestond, lag de onderzochte hoeve vrij dicht bij een van de zeldzame concentraties aan weiland in de polder. Die weilanden waren drassige laagtes die teruggingen op voormalige geulen en dijkputten. De vorm van de hoevegebouwen rond 1830 wijkt af van de huidige gebouwen, die pas later opgericht zijn. De onderzochte hoeve annex herberg was eigendom van een lokale familie – Janssens – géén evidentie in een gebied waar slechts 18% van de grond in handen was van lokale landbouwers, tegenover 62% voor grootgrondbezitters uit steden als Antwerpen en Brussel. Via de staten van goed werd duidelijk dat ook Oud Hoefijzer aanvankelijk eigendom was van een Antwerpse koopmansfamilie – de familie Van Praet. Jan-Baptiste van Praet had deelgenomen aan de bedijking van de Oud-Arenbergpolder in 1688, en zou later ook als penningmeester van die polder optreden. Terwijl een groot deel van de landbouwgrond in de polder in handen bleef van grote, stedelijke of adellijke families als de Van Praets, slaagden heel wat pachters er wel in om na verloop van tijd eigenaar te worden van de bedrijfsgebouwen. Grootgrondbezitters moedigden dit aan, al was het maar om de eigen investeringskost in bedrijfsgebouwen naar beneden te halen. Zo ook in deze hoeve, die voor 1773 in handen van de lokale familie Janssens en hun erfgenamen terecht was gekomen. De staten van goed lieten niet alleen toe om de eigendoms- en bewoningsevolutie van de onderzochte hoeve te volgen, maar ze plaatsen deze ook in haar historische context: we leren het achttiende-eeuwse Oud Hoefijzer kennen als een naar de normen van de Arenbergpolder bescheiden hoeve, die desalniettemin net als alle hoeves in het gebied vooral inzette op de (commerciële) gerstteelt. Landbouw- en herbergfunctie werden gecombineerd, maar wellicht verschoof het accent daarbij meer en meer naar de herbergfunctie.

De combinatie van historische kaarten, primitief kadaster en staten van goed biedt dus heel wat mogelijkheden om historische hoeves in hun evoluerende landschappelijke en menselijke context te bestuderen. Het interessante aan deze bronnen is vooral dat ze voor bijna elke regio en heel wat verschillende soorten onderzoek bruikbaar zijn en dus zowel diepgaand lokaal als vergelijkend onderzoek toelaten. We hopen dat het voorbeeld van de Oud-Arenbergpolder en Oud-Arenberg 111 een aanzet kan zijn voor meer onderzoek.

Beredeneerde bibliografie

5.1 Wase Polders en omgeving

- B. Augustyn, 'Bijdrage tot het ontstaan en de vroegste geschiedenis van de Wase Polders van de oudste tijden tot circa 1400', *Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 80 (1977) 5-136.
- P. Guns, *Historische evolutie van het polderlandschap langs de linker Scheldeoever. Heruitgave editie 1973* (Borgerhout 2008).
- M. Mijs, 'De landschapsgeschiedenis van de scheldepolders ten noorden van Antwerpen: bijdrage tot de historische geografie van de scheldepolders', *Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies*, 42 (1973) 39-124.
- R. Van Gerven, *De Scheldepolders van de Linkeroever (Land van Waas en Land van Beveren): bijdrage tot de geschiedenis van natuur, land, volk* (Beveren 1977).

5.2 Bronnenmateriaal

- N. Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)* (Gent 2000).
- R. Burm, *Landbouwproductiviteit op basis van de kadastrale expertises in het arrondissement Dendermonde* (Scriptie Faculteit Letteren en Wijsbegeerte - Geschiedenis Universiteit Gent, Gent 2002).
- P. De Maeyer, B.M. De Vlieghe en M. Brondeel, *De spiegel van de wereld: fundamenten van de cartografie* (Gent 2004).
- J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting, 1790-1835* (Brussel 1982).
- J. Verhelst, *Inventaris van het archief van het Kadaster van Oost-Vlaanderen, 1806-1834, nog bewaard bij de directie te Gent of in het Rijksarchief Gent* (Brussel 1986).
- R. Vermoesen, 'Over wezen en wafelijzers. Mogelijkheden en beperkingen van staten van goed in het historisch onderzoek', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, 1 (2011) 1-16.

Biografie

Hadewijch Masure (*1989) studeerde in 2011 af aan de Universiteit Antwerpen als Master in de Geschiedenis, met een scriptie over de armenzorg in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brussel. Ze werkte een jaar aan een landschapshistorisch onderzoek naar de geschiedenis van de Wase Polders. Momenteel bereidt ze aan de Universiteit Antwerpen een doctoraat voor over armenzorg in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

Iason Jongepier (*1982) studeerde in 2009 af aan de Universiteit Gent als Master in de Geografie. Hij is momenteel verbonden aan het departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen, waar hij een doctoraat voorbereidt over ecologische en sociale interacties binnen de Wase Polders na de grote overstromingen van de zestiende eeuw. Hij publiceerde reeds over thema's als veenontginning en (polder-)cartografie.

Tim Soens (*1977) is sinds 2007 Hoofddocent Middeleeuwse en Ecologische Geschiedenis aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Hij studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde er in 2006 met een proefschrift over waterbeheer, overstromingen en bedijkingen in de Vlaamse Kustvlakte (Middeleeuwen-Vroegmoderne Tijd). Nadien specialiseerde hij zich verder in onderzoek over de historische interactie tussen samenleving en ecologie. De laatste jaren spitste zijn onderzoek zich toe op de inpolderingsgeschiedenis van de Wase Scheldepolders en de ontwikkeling van de grootschalige vroegmoderne en moderne polderlandbouw in dit gebied.

Reinoud Vermoesen (*1980) studeerde moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven. Nadien was hij mandaatassistent Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen (UA) waar hij in 2008 promoveerde. Sinds 2009 is hij deels gastprofessor en deels praktijkassistent, in 2009-2010 aan de Universiteit Gent en sinds 2010 aan de UA, waar hij eveneens lid is van het Centrum voor Stadsgeschiedenis. In 2011 verscheen zijn monografie "Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst 1650-1800, Historische economie en ecologie, Academia press, Gent".

Ewald Wauters (1965) is landbouwingenieur en studeerde monumentenzorg aan het Centre for the Conservation of Historical Towns and Buildings (R. Lemaire). Na zijn stage was hij actief als zelfstandig architect en als wetenschappelijk medewerker aan de Landbouwfaculteit van de Leuvense Universiteit. Daar legde hij zich, samen met Prof. V. Goedseels, toe op de problematiek van de ruimtelijke ontwikkeling van het platteland in het algemeen en op het behoud van grondgebonden monumenten in het bijzonder. Sinds 1999 is hij als expert en projectleider werkzaam bij het studiebureau Technum. Daar combineert hij zijn expertise inzake erfgoed met projectleiding van grote infrastructuurprojecten en beleidsstudies met de nadruk op integratie tussen beleidsdomeinen.